

Nirman Moranjak-Bamburać

RETORIČKE STRATEGIJE FEMINISTIČKOG DISKURSA

dr. Nirman Moranjak-Bamburać, Filozofski fakultet Sarajevo, izvorni znanstveni članak

UDK 316.66-055.2
81'33

Nakana ovog oglada je da razvije jedan mogući scenarij tropološke maskarade - označitelja monopolizacije sfere isključenja u feminističkom diskursu, koji preko efekata figure okreta i šireći vlastitu rezervu distinkcija i korekcija intenziviraju polje isključenog (J. Butler), osnažujući "slabu" poziciju (akademizirajući se, naprimjer). Preliminarno imajući u vidu de Certeauovu distinkciju strategija i taktika, nastoji se, naprotiv, ukazati na rascijep same taktičke logike koja u nekom neizvjesnom trenutku prelazi prag preživljavanja i konzumacije i proizvodi višak: psihologiziranu scenu "volje za moć". Potezi primijenjeni u taktičke svrhe (kao kolaži propagiranih i/ili upitnih teoretskih ambicija), u kritičkom diskursu uvijek manje ili više uspješno upućuju na teatralizirane izvedbe samokonstitucije, a "radikalnom praksom citiranja norme" (Butler), samokreirani subjekt, iako prepoznaje svoju ovisnost od produktivne snage sprege moć/znanje, ipak se potajice nada sticanju strateških prednosti - sticanja nečeg vlastitog, recimo "potpisa u kontekstu".

Ključne riječi: *feminizam, diskurs, retorička strategija, aporija, moć/znanje, performativnost, radikalno citiranje, tropološki obrat.*

Ono što se može nazrijeti

Stvaranje vladajućih tropa društvene i kulturalne energije u feminističkom ključu, pretpostavlja najprije "mise en scene" društvene drame providene falogocentričnim strategijama patrijarhatâ i njihovim inteligibilnim matricama, a tek nakon njihove dekonstrukcije na vidjelo mogu izbiti aporije u koje upada svaka,

pa i feministička strategija razobličavanja. Dramatizacija diskursivnih praksi, pak, kao svoj prešutni uslov ima predstavu teataru kao jedne paradigme koja poput kakva optičkog instrumenta može po želji da uvećava ili smanjuje, odnosno, ima prikazivački efektne mehanizme diskurzivizacije onoga što pripada nediskurzivnoj formaciji. Stoga se čini, usprkos Baudrillardu, da je teatralnost ona kulturalna dominantna (u formalističkom smislu) koja strukturira pluralitet globalne kulture. Teatralno je paradigmatično i stoga što čini očiglednim kako se preko "agresivnog odgovora partikularnog" na izazove univerzalizacije i globalizacije, u jednoj čudesnoj pirueti izvedbenog govora istovremeno uspostavljaju novi oblici čvrste kontrole nad dominiranim, potisnutim, marginaliziranim, drugim, čak i ako se ta kontrola sada nužno uvježbava na vlastitim granicama, i čak ako su neki drugi postali / zauzeli poziciju drugog. Ako zaigranost, improvizacija, proba, tragedija i iluzija predstavljaju jezgro koncepata ugrađenih svakovrsnim "postističkim" diskursima u vladajući koncept kulture, u "iskošeni diskurs" kao matricu s kojom se i na koju se računa (danas?) u interdisciplinarnom polju Znanja, onda različite inscenacije paradoksa u teorijskom govoru u izvjesnoj mjeri omogućuju tematiziranje nacrtane teorijske paraestetike koja se pojavljuje u "ruhu" neoretoričkog scenarija: metateza, metalepsi, hijastičkih obrta i katahrestičkog imenovanja.

Politike, bilo da su tekstualne ili seksualne ili kakve druge, uvijek konstituiraju neki strateški diskurs. Čak i kada (ili osobito kada) (zlo)upotrebljavaju taktičke trikove "slabe misli", jer se na kraju krajeva modusi taktika preživljavanja (drugo ime za bol) "hrane" pozadinskom mogućnošću da će žalbe biti uvažene a nepravde i povrede nadoknađene. Čini se da tako taktički diskursi bivaju prisiljeni proizvoditi višak kao simptom svoga odsutnog drugog. U tom je smislu retorički potencijal feminističke transformativne teorije, bilo da koristi *paradoks, ambigvitet, ironiju, napetost* ili "dovođenje u pitanje" diskursivne analize, ili dekonstruktivističku igru, *razliku/odgodu, odsutnost, suplementiranje, upisivanje tragova, ili dijalektičku antitezu, afirmaciju, potiskivanje/negaciju, ili histerični stil* (ženski poremećeni pristup govoru), odnosno, dok potvrđuje i/ili imaginira feminini subjekat & tematizira njegovu nemogućnost, dok taktizira i "grabi sretnu priliku" (M. de Certeau)¹, uvijek već aficiran "voljom za moć". Uplesti se u retoriku feminističkog "teatra pamćenja" - to je ono što me intrigira, ono što samo po sebi sugerira nekakav dugoročni projekat, ali ne sluti na dobro, jer se nazire i to da relativni uspjeh feminizama na teoretskoj i akademskoj sceni "miriše" na početak procesa *razvlaštenja* (tko tu kome zavidi na čemu?) cjelokupne rezerve distinkcija i konvencija razrađenih unutar feminističkih projekata. Sve to u cilju njihove *normalizacije*, kako se to već ocvrtava/odjelotvoruje

¹ U svojoj teoriji "umijeća djelovanja", M. de Certeau (*L'invention du quotidien. L'Arts de faire.* - njem. prijevod *Kunst des Handels*, 1988) uspostavlja dvije kategorije umijeća i/ili znanja, čije se logike suprotstavljaju preko razlike (procjepa, napetosti, uzajamnog ispreplitanja...) dvije vrste postupaka: onih strateških i onih taktičkih.

u nabujalom, ali u biti in-diferentnom diskursu ljudskih prava, koji u svojoj tendenciji ka sveuključivosti potiskuje nevjerovatan broj pojedinaca/pojedinki i grupa na novoustanovljene margine (njihov je markantni označitelj - utjelovljenje teroriste).

Ono što će poslužiti za početak

Analiza retoričkih strategija u feminističkim diskursima čini mi se danas osobito značajnom zadaćom, stoga što ona baca više svjetla na suvremeni diskurs krize koji se uveliko zapliće oko reartikulacije "čvrstih naracija" psihoanalize, marksizma, semiotike, strukturalizma i *feminizma* (ovaj put u jedini - kao imaginarna konstrukcija nekog polja lektire) iz perspektive identitarnih politika. One, pak, podrazumijevaju obzir (a taj *obzir* je, kako nam je to pokazao E. Said, sposoban aficirati različite diskurzivne prakse) prema partikularnim iskustvima žena, muškaraca, nacija, etnija, klasa, rasa, kolonizatora i kolonijaliziranih, "normalnih" i "nastranih"... Diskurzivna analiza identitarnih procedura unutar socio-kulturalnih praksi involvira kategorije i koncepte, kakvi su značenje / smisao, označitelj / označeno / referent, intencija, razumijevanje, reprezentacija, naracija i argumentacija, konverzacija, predviđanje i proračun, znanje i znanost, nominacija i anegdota, strategija i taktika... U pojmu diskursa implicirani su socijalni performansi koji uz to podrazumijevaju *retoričku vještinu kreacije značenja i mobilizacije na socijalnu akciju*. Pod diskurzivnom analizom također podrazumijevamo upotrebu različitih kategorijalnih pojmova ne u svrhu deskripcije objekata znanja / znanosti, već za označavanje mjesta sposobnih da se, takoreći, "otvore" za izvedbe socijalnih akcija. Pri tome se čini da je teorija diskursa takav tip scene na kojoj je moguće neprestano re-programirati, animirati, pro-izvoditi i re-artikulirati intuiciju da je nemoguće postaviti egzistenciju objekata, tjelesnih akcija i značenja fizičkog svijeta ili obrazaca ponašanja ukoliko se tu ne radi prvenstveno o *govornoj proizvodnji i konstrukciji stvarnosti*, koja - očito - mora biti *retorički veoma ubjedljiva i efikasna*. U pojmu diskursa tako ne podrazumijevamo samo način na koji je nešto rečeno, već i način kako se konstruira govor, kako čitav niz kategorija koje nam se čine opisima nekih preddiskurzivnih aranžamana (npr. spol i spolnost), u biti predstavljaju diskurzivne konstrukcije čija snaga uspostavlja odnose znanja i moći, te tako faktički "dijeli" svijet na "vlasnike semioze" ili (slijedeći M. de Certeaua) - "semiokratiju" i "semiotičku gerilu", koja se, nekad manje a nekad više uspješno, "vlasnicima" suprotstavlja i zahtijeva pravo da na vlastiti način kontrolira i izražava sopstveni identitet i subjektivnost.

Mnogi/e feministi/ce ozbiljno su zainteresirane/i za diskurzivnu analizu (i ne samo preko fukoovskog, alitiserovskog ili ničeanskog modela), jer vjeruju da se tzv. "prirodne" kategorije poput Muško / Žensko bolje razumiju ako se shvate kao konstrukti nastali preko diskurzivnih socijalnih praksi (preko sociokulturoloških i ideoloških matrica prisilne heteroseksualnosti, te iz nje proizvedenih koncepata

“muževnosti” i “ženstvenosti”). Patrijarhalna hegemonija upravo se uspostavlja preko imaginativnih (i fantazmatskih) konstrukcija koje kao prazni označitelji u pishoanalitičkom ključu (falus i/ili žena) mogu biti disurzivno investirani, tako što podupiru spregu moć/znanje (Foucault). Ako diskurzivne prakse i legalne kulturalne definicije, dotiču dispozitivne moći, onda su teoretičarke i teoretičari diskursa manje zainteresirane/i za “širenje istine” u apstraktnom, univerzalnom smislu, a više za načine na koje se istina utvrđuje u konkretnoj socijalnoj praksi, kao i za procese u kojima nastaje razlikovanje između istinitog i lažnog. Ovo je opet zajednički interes diskurzivne analize i različitih zastupni(ca)ka politike identiteta, što nas stavlja u poziciju da procese dekonstrukcijskog “obežličenja”, s jedne strane, i zastupanje identitarne politike, s druge strane, postavimo u središte “diskursa krize” (v. gore) i promotrimo kako se dvije vrste diskurzivnih konstrukcija zbilje razilaze i istovremeno podupiru unutar suvremenih teorijskih rasprava.

Iščitavajući Foucaulta

Kada je “Nouvel Observateur” 1966.g. objavio kako se Foucaultova knjiga *Les mots et les choses* “prodaje kao vruće kifle”, nitko još ipak nije mogao naslutiti kakve će se sve različite reakcije pojaviti u rezonantnom prostoru fukoovske lektire². Foucaultovi temeljni pojmovi, poput arhive, episteme, dispozitiva, znanja, moći ili heterotopije do danas su se proširili u veoma različite diskursivne prakse, prouzročivši val redeskripcija interpretacijskih shema gotovo svih disciplinarnih sjedišta unutar polja humanističkih znanosti. Poopćavajući, može se privremeno ustvrditi da je poremećaj granica između istraživačkih polja povjesničar(ki)a, filozof(kin)ja, antropolog(in)ja, književnih teoreti(čarki)čara i kritičar(ki)a globalno vidljiv učinak dekonstrukcijskog mišljenja. Foucaultova analitika diskursa također se može razumjeti kao jedna od varijanti dekonstrukcijskog samosvjesnog pokreta prelaženja granica i uzastopnog “precrtavanja” institucionaliziranih dualizama, ili - fukoovski rečeno - kao dio korpusa dekonstruktivnog mišljenja, što ovog “arhivara” i/ili genealoga čini veoma “bliskim” deridijanskom diskursu *différance* (pojam bliskosti, odnosno - blizinu dvaju diskurzivno i retorički različitih “povijesti ideja”, valja shvatiti sa rezervom³; ta je rezerva ili skladište efekata dvaju diskursa povezana sa u međuvremenu instauriranim žanrom rasprava o poststrukturalizmu i

² “Uvodeći” ili “ušavši” u rezonantni prostor fukoovske lektire, kao da ćemo tu zateći ekzemplarne figure Narcisa i Eho: “Eho, moguća Eho, ona koja uzima reč rečima drugog, ona koja drugog uzma za reč, njena sloboda prethodi prvim slogovima Narcisa, njegovom bolu ili njegovoj jadikovki.” (Derida, *Ž. Politike prijateljstva*. Beograd, 2001., str. 58)

³ Tu rezervu trebalo bi ispitati u okruženju nerazmrsive, neodlučive igre s figurama “prijatelja” /“neprijatelja” (Derrida, vidi gore)

postmodernizmu, dakle - kao jedan žanr diskusije postističkog tipa). U tekstu *"Ritualni isključivanja"*, Foucault definira svoj temeljni "problem" kao središte definicije jednog implicitnog sistema u kojem smo smješteni kao zatvorenici: "Želio bih da zgrabim sistem granica i isključivanja, onih što ih prakticiramo, a da toga nismo svjesni; htio bih da kulturalno nesvjesno izvedem na čistac."⁴ Upravo će ove tehnologije isključivanja i "uključujućeg povezivanja", kako bi rekli Deleuze i Guattari, postati važno čvorište u daljem propitivanju kulturalnih tehnologija subjekcije, s tim da mi se čini kako je unutar markantnog trokuta poststrukturalističke misli (čije su stranice Lacan - Derrida - Foucault⁵), narastanje interesa za ovog posljednjeg vezano uz njegovu obdarenost da bira specifične spacijalizirane metafore za povijesna diskurzivna uobličjenja, koje su veoma pogodne za proizvodnju raznovrsnih narativa: Zatvor, Azil, Bolnica, kao specifični hronotopi zapadnjačkog diskursa, naprosto se daju interpretirati kao funkcionalni i formalni ekvivalenti "okvirnoj naraciji", nalik onoj o carevima Šahrijaru i Šahzemanu, koja tako efektno uspostavlja scenu žudnje za (Šeherezadinim) pripovijedanjem.

O strateškim razlikama Derridaine dekonstrukcije i Foucaultovih modela zapadnjačkog diskursa moglo bi se primjerice reći sljedeće: dok Derrida dekonstruira pojmove uvlačeći ih u metaforička kretanja razlike i odgode, dotle Foucault pronalazi retorički potencijal svoga diskursa u "identifikaciji spacijalizacijom". I dok Derridaain projekat dekonstrukcije "metafizičkog zatočenja" u akademskoj praksi biva često izložen "performativnim nesrećama", jer, kako veli M. Holquist, "niko ne može biti toliko samosvjestan kao on, tako da napori njegovih tumača da budu sumnjičavi prema svojim riječima koliko i on izgledaju predodređeni za neuspjeh" , Foucaultov paradoksalni koncept Znanja-Moći sa svojom centralnom metaforom Zatvora i teorijom o "umetnutom oku", potiče neočekivane eksplozije imaginacije, sve do queer teorije kao opreke svim vrstama "normalizacije", te razvoja nekih novih akademskih ali veoma neortodoksnih disciplina, poput geokulturologije, imaginarne geografije, postkolonijalne kritike, novog historicizma, kulturalnog materijalizma, antropologije diskursa, i čega sve ne?⁷...

⁴ Cit. prema epigrafu koji u svom tekstu "Subjekcija, otpor, odgađanje značenja" daje J. Butler u njem. izdanju svoje knjige *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection* (njm. *Psyche der Macht*, 2001:81) **Možda** je upravo tu, u jednom ovakvom iskazu kojim se priznaje izvjesna "grabežljivost", spremnost da se nesvjesno "izvede na čistac", pohranjena sva energija razlike između diskursivne analize i dekonstrukcijskog razODlaganja.

⁵ U trouglu morate računati sa zaoštrenim uglovima, kako to pokazuju recentne rasprave koje nastoje da sebe smjeste u ovo "trouglasto" polje djelovanja. Vidi "mnogougao" koji nastoji u svojim raspravama izgraditi J. Butler taktičkim potezima kolažiranja i "dovodenja u pitanje".

⁶ "Razabrani muk", U: Biti, V. (ur.) 1992. *Bahtin i Drugi*. Str. 106

⁷ A upravo je ovaj prostor "čega sve ne" aficiran podjednako i implikacijama dekonstrukcije i implikacijama diskursne analize.

EHO I ODBIJANJE: *Feminističko propitivanje konfiguracije Moć-Znanje*

Jedno od značajnih mjesta na kojem se počeo diskutirati Foucaultov koncept moći je i feministički diskurs, a kako on spada u gore spomenute neortodokse diskurse (koji više nisu ni sasvim van, niti sasvim unutra u akademskim raspravama), te kako je ženskost i dalje glavna i najproturječnija figura Drugosti, željela bih ukratko pokazati na ovom primjeru, kako se utjecaj Foucaultove genealogije i diskurzivne analitike istovremeno širi, propituje, udvaja i umnogostručuje. Naravno, Foucaultov utjecajni koncept razvio se u prvom redu kao "protudiskurs" (još jedan *narativni fokus* ovog prominentnog francuskog mislioca) lijevim liberalno-humanističkim koncepcijama, koje počivaju na šest postulata: da vlast pripada klasi koja je osvoji (postulat vlasništva), da je Moć Države lokalizirana u njezinim aparatima (postulat lokalizacije), da je Moć podređena jednom načinu proizvodnje (postulat marksističke subordinacije nadgradnje ekonomskoj bazi i infrastrukturi), da je vlast esencija koja je atribut onih koji je posjeduju, što uspostavlja razliku prema onima nad kojima se vlada (postulat suštine i atributa), da se vlast služi represijom i ideologijom (postulat modaliteta) i da se državna vlast izražava u nametanju zakona (postulat zakonitosti). Foucault je u svojim radovima osporio upravo "represivnu tezu" o volji za vladanjem i Moć predstavio kao sveprožimajuću, anonimnu i nepersonificiranu infrastrukturu, koja kao produktivna mreža pokriva cjelokupan društveni život, tijelo, spolnost, obiteljske i srodničke odnose, identitet, spoznaju, rad, tehnologiju i tako ne samo da kroti (disciplinira) objekte koje zahvaća, već omogućava i proces proizvodnje subjekata. Ravnanjem moći objedinjuje se jedno povijesno polje, jedan dispozitiv (kompleks u kojem se dovode u međusobne odnose Znanje i Moć), te se u skladu s tako konfiguriranim epistemologijskim režimom otvaraju polja "vidljivosti" i "iskazivosti". Zainteresiranost za režime vidljivosti i iskazivosti čini ovoga povjesničara ideja na paradoksalan način povezanim sa figurom ćutanja i potiskivanja ženskih prostora, ženske politike i ženskih vrijednosti u "nevidljiva" područja privatnog, te doista nije čudno da će u okvirima diskusije o mogućim vezama feminističke i postmoderne teorije Foucault vrlo brzo postati jedna od centralnih figura u raspravi⁸. U ovisnosti od režima moći, koji je u povratnoj sprezi sa znanjem, podržanim institucijama koje kao "diskurzivna policija" discipliniraju silovitost, neproračunljivost i pogibeljnost diskursa za volju njegove identifikacije, dakle, u ovim ili onim povijesnim okolnostima, po mišljenju M. Foucaulta, može se to i to reći, ili ovo ili ono vidjeti.

⁸ "Tvorc diskursa" i kritičar koji sam pojam diskursa koristi neortodokсно ili ambivalentno (kao metafizičku podlogu - "marmor diskursa" i kao znanstvenosociologijski pojam za označavanje formacijskih preduvjeta iskazivanja), na različite načine bivaju "uvučeni" na feminističku scenu: najčešće ovi prvi - heroji - upadaju u karnevalizirajuće kontekste, koji njihov "lovor" preobraća u noćne posude / košmare "zaslijepljenih" Edipâ, dok se "kritičar" uzima za ozbiljno - kao onaj koji, i kada liči na protivnika, podkopava sve epske narative, miješajući uloge (heroja i antiheroja) i stvarajući paradoksalnu epopeju devijacije. Kako su žene, izgleda, osjetljive na antiherojske scenarije, ova "ozbiljnost" u velikoj mjeri poklanja se i Derridi i Lacanu.

Foucault kritikuje one pristupe moći, koji se zasnivaju na revolucionarnom emancipacijskom diskursu usmjerenom protiv represije i dominacije. Tako je jasno da one struje feminizma koje se i dalje drže emancipacijskog diskursa, javno dolaze u sukob s njegovom dekonstrukcijom subjektiviteta. Ali je teže osporiti njegovu kritiku privilegija kritičara moći, kojom se efektno potvrđuje intuicija da - nema nikakva znanja bez moći, niti moći bez znanja: "Kada bi moć bila samo represivna, kada ona ne bi činila ništa osim govorila ne, mislite li da bi ikog navela na pokoravanje. Ono što moć čini održivom, što je čini prihvatljivom, jest jednostavno činjenica da nas ona ne samo pritišće kao sila koja kaže ne, već i da presijeca i proizvodi stvari, stvara užitak, oblikuje znanje, proizvodi diskurs."⁹ Na ovaj način, vlast nije toliko vlasništvo, koliko strategija, ona se više sprovodi, nego što se posjeduje, ona nema suštinu, jer je operativna i nije atribut, jer je odnos sila. Prostor moći je serijalan a ne piramidalan, a jedan tip moći je jedna tehnologija koja prolazi kroz sve aparate i institucije i svjedoči o "višku discipline": Moć prije proizvodi stvarno nego što vrši represiju. U ovoj vizuri, zatvorenik u zatvoru (a tu bismo mogli dodati - žena u svojoj kući) nije samo onaj/ona koji je izložen kontroli, regulaciji i normalizaciji, već je istodobno i princip svojeg vlastitog potčinjavanja: subjekcija je, naime, ona vrsta moći koja nam pokazuje da postajanje subjektom bitno ovisi o procesu podčinjavanja.

U ovom konceptu dešava se jedno premiještanje s državnopravne u mikropolitiku sferu, prelazak s globalnog na "kapilarni nadzor" nad pojedincem/pojedinkom, te napuštanje univerzalnosti za volju specifičnosti: stručnjak koji više nije rapsod vječnih vrijednosti, već strateg života i smrti, bitno je ovisan o režimu i politici istine njegova društva. Problem više nije da se promijeni svijest ljudi, već da se promijeni politički, ekonomski, institucijski režim proizvodnje istine.

Ovakav teoretski koncept preuzimaju poststrukturalističke feminističke kritičarke, mada ga druge odbijaju (primjerice, kako sam već rekla, one koje se u okviru politike identiteta zauzimaju za liberalno-humanistički koncept emancipacije subjekta *i/ili Subjekte*)¹⁰ ali se u oba toka (koja se djelimično poklapaju s onim što S. Benhabib imenuje kao razliku između "postkonvencionalnog formalizma" i "postkonvencionalnog kontekstualizma"¹¹) radi o potrazi za mogućim subverzivnim

⁹ Ovaj citat spada u repeticijske trikove diskursne analitike, te zahvaćen procesima reiteracije postaje gotovo njegovo folklorno dobro, iskaz-moneta koji paradoksalno i potvrđuje i potkopava autoritet, te ga se može ostaviti bez reference sugerišući tako ono što sada može i nesvjesno cirkulirati teorijskom scenom.

¹⁰ Već je jasno da tehnikama tekstualnog isticanja pokušavam uvesti u igru nekolicinu strateških mjesta, koja se bilo re-apropriacijom, bilo transformacijom, bilo kao katahreze i metaforizacija filozofijskih konteksta pojavljuju unutar feminističkog diskursa. Ova je "Subjekta", katahrestička figura koja tek treperi ispod površine feminizmom inspiriranih iskaza, međutim, ako i kada se pojavljuje kao lik ili kao obris, svakako uvijek figura "ženske maskerade". O ženskom kao maskeradi treba vidjeti tekst str. J. Riviere "Womanliness as masquerade", u: *Psihoanalyses and Woman* (ur. Saguaro, S), London, 2000, 70-78.

¹¹ "Der verallgemeinerte und der konkrete Andere, Ansätze zu einer feministischen Moraltheorie." U: *Denkverhältnisse. Feminismus und Kritik* (Hrs. List, E. und Studer, H.). F. am main, 1989., s. 454-488.

rekodifikacijama moći. "Pojam 'spola' omogućio je stvaranje umjetnog jedinstva anatomskih elemenata, bioloških funkcija, ponašanja, osjećaja i ugoda i omogućio da se to izmišljeno jedinstvo rabi kao uzročno načelo, sveprisutno značenje: spol je tako mogao funkcionirati kao jedinstven označitelj i kao univerzalno označeno."¹² Na osnovu ove Foucaultove tvrdnje, po kojoj tijelo stiče značenje "spolne prirodnosti" tek u kontekstu sveprožimajućih odnosa moći, zaoštrena je rasprava o esencijalističkim i konstruktivističkim teorijama roda i spolnosti (kao i identiteta), ali su istodobno problematizirane i granice emancipacijskih diskursa. Ukoliko je moć nepersonificirana i u cijelosti prožima neku povijesnu diskurzivnu formaciju, omogućavajući na taj način "vidljivosti" i "iskazivosti", spolno su "vidljiva" tijela proizvedena po cijenu prikrivanja ambivalentne proizvodnosti samog zakona, a svaka pobuna neminovno završava u neodlučkoj igri između podvrgavanja i prkosa. Feministička teoretičarka Nancy Hartsock zamjera Foucaultu da u svojem konceptu moći preuzima perspektivu "kolonizatora koji odbija"¹³, te tako previđa da je moć povezana sa maskulinošću i muževnošću, a ženskom subjektu, kolonijaliziranome, intelektualcu i svim ostalim "neurednim drugima"¹⁴ ostavlja samo pasivnost i odbijanje kao izbor, dok bi njihova vlastita epistemologija izgrađena iz iskustva i stajališta dominiranih, nasuprot tomu, mogla voditi transformaciji odnosa moći. "Zašto baš u trenutku kad tako mnogo utišanih počinje zahtijevati pravo imenovanja, pravo djelovanja kao subjekt a ne kao objekt povijesti, da baš tada koncept subjektivnosti postaje problematičnim? Baš kad stvaramo nove teorije o svijetu, javlja se nesigurnost da li se o svijetu može teoretizirati. Baš kada govorimo o promjenama koje želimo, ideje napretka i racionalnog organiziranja ljudskog društva postaju sumnjive i upitne. Zašto baš sada kritike volje za moć urođene stvaranju teorije? Mislim da ovi intelektualni potezi nisu slučajni (no niti zavjera). Oni predstavljaju transcedentalni glas prosvjetiteljstva koji pokušava uhvatiti korak s društvenim i povijesnim promjenama sredinom i krajem dvadesetog stoljeća."¹⁵ Nancy Hartsock se iz svoje materijalističke vizure, zauzima stoga za djelatno opiranje postmodernističkoj "ontološkoj sumnji" posredstvom povijesti i iskustva marginalizacije, koja već sama po sebi mora da se protivi stvaranju totalitarnog diskursa. Prokazivanje parcijalnosti i izokrenutosti vizije vladara u dominatorskim sustavima sa stanovišta potlačenih skupina, treba poslužiti za stvaranje alternative i mijenjanja odnosa moći, a raznolika "manjinska" iskustva za kritiku dominantnih institucija i društvenih ideologija.

¹² Cit. prema Butler, 2000, str. 97.

¹³ Hartsock koristi ovdje razlikovanje koje je uveo Memmi u svojoj analizi veze kolonizator-kolonijalizirani: "kolonijalizator koji prihvaća" umjetno stvaranje Drugog, negativnog i neprozirnog kolonijalizatorovoj prosvijećenosti, i "kolonijalizator koji odbija" datu ideologiju i tako sebe osuđuje na bolnu dvosmislenost da bude izdajnik, ali ne i kolonijalizirani. V. Hartsock, N.: *Foucault o moći: teorija za žene?*. U: *Feminizam / Postmodernizam* (ur. L. J. Nicholson), Zagreb 1999.g., str. 139-155.

¹⁴ Treba držati na oku ovu stalnu igru sa "redom" i "neurednošću", koja se često strateški inscenira unutar različitih feminističkih tekstova. "Red" (poredak) i "nered" (otpor simboličkom autoritetu) ujedno su tada repertoar argumentacije kao i figurativizacije npr. u praksi radikalnog citiranja.

¹⁵ Hartsock, str. 144.

Zanimljivo je vidjeti zašto se teoretski diskurs ustrajno opire uvođenju koncepta moći u muško/ženske odnose. Naime, čini se da prepoznavanje razlike moći u rodnim ulogama, skreće pažnju s otrcane pripovijesti o ljubavi i privlačnosti (ali i figura "urednih" i "neurednih" žena u androcentričnim iskaznim repetitivnostima) kao jedino važeće odnose među muškarcima i ženama, a to dovodi u pitanje stereotipne predstave o ženskim ulogama i vodi prepoznavanju lukavih strategija dominacije (društveno uigrane topose efektnog podčinjavanja), u kojoj i jedna i druga strana gube, kao što je to uspješno razobličeno i unutar drugih hegemonijalnih obrazaca. Ako, dakle, povučemo sve konsekvence teorije moći i shvatimo je kao središnje mjesto rodnih odnosa, onda bismo mogle, umjesto pasivna prihvatanja predrasuda o "ljupkim ženicama" i ratobornim "muškaračama", otvoriti mogućnost da imenujemo načine na koje su žene vidljive i nevidljive u javnosti, kako one označavaju svoju šutnju i kako žive i pripovijedaju svoju osobnu priču, kakve su im orijentacije i životni projekti, kakav tip moći žele graditi za sebe. Imenujući moć na vlastiti način, žene mogu postati njezine vlasnice, mogu imaginirati "sa moći" ili "protiv nje"¹⁶. Ali, također, mogu poput J. Butler, fukoovsku koncepciju nepersonificirane moći misliti u "susjedstvu" i u "preplitanju" s psihoanalitičkim konceptima i altiserovskim postavkama o ideološkim aparatima, tako da se ne postavi kao cilj stvaranje nekakve velike sinteze fukoovske i freudističke ortodoksije (što bi bila "tipično" muška fantazija "prevladavanja", pa i njezine reinskripcije u perverznu kvazi-taktiku kalemljenja), već da se uspostavi i održi otvorenom jedna privremena teoretska perspektiva za projekat *radikalne demokratije* (što bi predstavljalo, privremeno ili ne, uspostavljanje alijanse s postmodernističkim teoretiziranjem u prilog "razmicanja" diskursivnih granica prema "nastranoj teoriji").

Pozicije i pregovaranja

Feministička teorija i kritika u europskom i transeuropskom smislu ima svoju povijesnu genealogiju i danas je vidljivo jedno opće nastojanje, uz svu svijest o heterogenosti feminističkih pozicija, nesvodljivosti različitih koncepata i nepovjerenju u opravdanost bilo kakva "slijeda" ili politički uvijek sumnjive kronološke homogenizacije, da se analizira feministički diskurs i re/interpretira ta "povijest", s ciljem da se otvori pogled na neizvjesnu budućnost (koja se može označiti i kao postfeminizam - "izazov drugom valu feminizma", ili zauzimanje kritičke pozicije u odnosu na raniji feministički diskurs, kako to tumači E. Wright¹⁷). Tako J. Kristeva piše u svom tekstu "*Doba žena: Dva naraštaja*"¹⁸ o razlici između početaka ženskog pokreta i borbe sufražetkinja i egzistencijalnih feministkinja, i "drugog naraštaja" teoretičarki nakon 1968.g., kao o razlici između prvobitnog zahtjeva za *upisivanjem u linearnu povijest i odbacivanja te linearne temporalnosti u ime novog poimanja*

¹⁶ Ovo je pitanje odnosa feminističke kritike prema "teoriji moći za žene" preuzeto iz knjige Aktivistkinje. *Kako 'opismeniti' teoriju*. 2001. Centar za ženske studije. Zagreb.

¹⁷ Lacan i postfeminizam. Zagreb, 2001.

¹⁸ U: "Kruh i ruže", br. 14, Zagreb, 2001.

identiteta i procesa subjektivacije, kada u feminističkih teoretičarki/a izbija na vidjelo sva problematika neumanjivih razlika. Kristevin tekst slijedi prvenstveno europsku "povijest" feminizma (ima li ikoje druge?), preko dvije "velike priče" XX stoljeća - socijalizma i frojdzima. Prva, egalitarna doktrina pokazala se kao prijevara, bazirana na deklarativnom prihvatanju ekonomske, političke i profesionalne jednakosti muškaraca i žena, uz istovremeno prećutkivanje zahtjeva za spolnom jednakošću (spolni odnosi, uključujući i homoseksualne, pobačaj, kontracepcija). Iscrpljenost socijalizma i njegovih potencijala za moguće stvaranje novog društvenog ugovora, otvara, po Kristevoj, prostor za frojdzizam (s naglaskom na lacanovskoj verziji), ukoliko se u važeći poredak žrtve/krivca i/ili jezika, upiše razumijevanje "kastracije kao imaginarne konstrukcije radikalne radnje", "radnje odvajanja" konstitutivne za društveno i simboličko. Proučavajući i iznoseći na vidjelo scenarije ulaganja i protuulaganja u žrtveni društvenosimbolički ugovor, "drugi naraštaj" feministkinja pokazuje da su one nedvojbenu u njega natjerane protiv svoje volje, ali Kristeva ukazuje i na sumnjive rezultate, drugim riječima, na žene koje frustrirane svojom ulogom žrtve i same prihvataju nasilje, ili one što, kada ostvare svoje ciljeve, upadaju u konformizam i čak postaju strastvene zaštitnice konzervativnog poretka. Ovi različiti elementi "drugog prostora" "drugog naraštaja", čine da se nazire i "treći" koji bi, eventualno, mogao staviti u igru "mnogostrukost mogućih identifikacija svake osobe (s atomima, to jest, protežući se od obitelji do zvijezda) - relativnost njegova/njezina simboličkog kao i biološkog postojanja, a prema varijaciji u njegovim/njezinim specifičnim simboličkim sposobnostima."¹⁹

Feministička kritika, dakle, doživljava osobit polet u posljednjih dvadeset godina XX. stoljeća, koristeći se instrumentarijem i teorijskim modelima (tehnikom koja se najčešće da opisati kao "preuzmi i obrni u svoju korist", dakle, taktikom koja upućuje na temeljno lukavstvo teorijskog uma) kulturološko - sociološke, poststrukturalističke, neofrojdističke, postkolonijalne, te marksističke kritike. Vidljiva je tu i borba za suštinsku a ne formalnu jednakopravnost u humanističkim znanostima, koja poprima oblik sublimirane teoretske refleksije, često ukrštene sa postmodernom tendencijom k *mitopoetizaciji* znanstvenog mišljenja. Iz radikalne kritike kulturoloških matrica i svakovrsnih razobličavanja muškog šovinizma, figurativnog i anegdotskog stavljanja na vidjelo prioriteta muškog principa, logike, racionalnosti, nasilja muškog poredka mišljenja nad "živom i promjenljivom prirodom", feministička preispitivanja se suočavaju s problemom karakterističnim za dekonstrukciju, s kritikom falo(logo)centrizma i pokušajem da se pobjegne iz tog poretka argumentacije. Ali je ovdje potreban oprez: za ukupnu feminističku praksu karakterističan je čitav kompleks postupaka i pozicija, a to čini nemogućim bilo kakav pokušaj klasifikacije. Pa ipak, takvi pokušaji postoje, te će, naprimjer, K. K. Ruthven²⁰ predložiti razlikovanje sedam tipova feminizma: sociofeminizam, semiofeminizam,

¹⁹ Ibid, str.

²⁰ Ruthven, K. K. *Feminist literary studies: An introduction*. Cambridge, 1984.

psihofeminizam, marksistički feminizam, socio-semio-pisho-marksistički feminizam, lezbijski feminizam i crnački feminizam. V. Leitch²¹ pridodaje ovome još sedam tipova: egzistencijalistički feminizam, "čitateljske reakcije", "govornih činova", dekonstruktivistički feminizam, jungijanska mitološka kritika, postkolonijalna kritika Trećeg svijeta, kritika poststukturalističkih antifeminističkih feminista/kinja. Borges bi zasigurno ovim klasifikacijama imao što dodati, ali ostaje činjenica da žene pišu i da se tu otvaraju neka očekivanja, pa usprkos provokativnom novopostavljenom pitanju kakvog ga je formulirala, racimo, Sh. Felman: "Da li je dovoljno biti žena, da bi se govorilo kao žena? Određuje li se to - 'govoriti kao žena', nekim biološkim stanjem, ili strateškom teoretskom pozicijom, anatomijom ili kulturom?"²², još uvijek je teško opovrgnuti jednu od "invektiva" H. Cixous: "Za muškarce je mnogo teže dopustiti drugome da ih se opovrgne; a upravo je pismo prijelaz, ulaz, izlaz, privremeno prebivanje onog drugog u meni, koji sam istovremeno i 'ja' i 'ne-ja'."²³

"I stiže val za valom..."

Ako se o feminističkoj kritici u svjetlu povijesti interesa za žensko / ženstveno može grubo ocrtati kao put od zahtjeva za jednakopravnošću, preko *demonstrativnog otpora* patrijarhalnom diskursu, prokazivanja projekivnih muških slika, *izvlačenja na vidjelo "prećutane ženske povijesti"*, *proučavanja "ženskih žanrova"* i ženskih konzumentskih taktika, *usvajanja "na ženski način" preformulirane "tekstualno / seksualne politike"* i *osvajanja pisma, uspostavljanja razlike "ženske književnosti"* i "ženskog pisma", *razobličavanja diskursa znanja i reinterpretacije povijesti zapadnjačkog mišljenja od strane suvremenih filozofkinja, osvajanja - krađe jezika, preispisivanja (reartikulacije) povijesti diskursa "s one strane ogledala"* (a sve su ovo na ovaj ili onaj način imenovani strateški ciljevi), do teorije i etike skrbi, drugosti, razlike i performativnosti svakog identiteta, pa tako i rodnog (gender), onda pada u oči da se politika feminističkog teksta mobilizira samo uz uslov da razlika muškog i ženskog ostane pertinentna bar u nekom svom obliku. Ona se ili podrazumijeva, ili opovrgava, ili potvrđuje, ili dislocira, ali se ne može ne uzeti u obzir iz genealogijskih ali i drugih razloga. Ta razlika, u stvari, kao da "hrani" i argumentacijsku i naracijsku razinu feminističkog načina propitivanja, bez obzira da li će onda biti interpretirana kao spolna ili kao rodna, kao heteroseksualna prisilna matrica kulturalne inteligibilnosti, ili će biti, recimo, negirana narativizacijom "humanizacije odnosa među spolovima"(sic!), što će onda proizvesti strategijsku neutralizaciju razlika. *Personificirala* se ta provodna razlika feminističkog diskursa u različitim likovima - u

²¹ Leitch, V. *American literary criticism from the thirties to the eighties*. New York, 1988.

²² Felman, Sh. *Woman and madness: The critical phallacy*. U: *Diacritics*, Vol. 5. N. 4, Ithaca, 1975, str. 2-10

²³ Cixous, H., Clement, C. *Lajeune nee*. Paris, 1979, str. 114-275 (158).

muškim i ženskim, histeričnim ili paranoičnim, *metaforizirala* se preko fantazmatskih identifikacija ("kategorička žena"), pokušavala se imenovati preko *katahrestičkih uzurpacija* ("lezbijski falus"), a može se skicirati njezino kretanje (razlike/odgode) već i iz *feminističke politike paratekstualnog dometanja*: *Drugi spol* (S. de Beauvoir), *Spol koji to nije, U ogledalu druge žene* (L. Irigaray), *Seksualno/tekstualna politika* (T. Moi), *Ženski nered* (C. Pateman) *Feministička kritika u divljini* (E. Showalter), *Pisati kao žena* (P. Kamuf), *Smijeh Meduze* (H. Cixous)... Samu pak diskursivnu konstrukciju humanističkog "prvi val" je, u biti, shvaćao prilično doslovno, "drugi val" je tu konstrukciju takoreći izbacio na "suho tle", a "treći" je ponovo povukao za sobom "prema otvorenom moru".

"Plivati" u uzburkanom moru, nošeni "valovima" i presjecajući njihovu putanju složen je i zahtjevan zadatak. Stoga ću se opredijeliti da, umjesto da se dalje upuštam u proces beskonačnih podjela pozicija i konteksta, ili - umjesto da performativno razigram neke *raspoložive scenarije* u kojima se da prepoznati *tropologijska eskalacija* i, preko nje, neudlučivost taktičkih i strateških rješenja, "ulovim" na djelu samo jednu: riječ je o retoričkoj strategiji Judith Butler. Moguće je, da je moj izbor Butleričine analize Antigone proizišao iz sasvim osobnih razloga, ali mi se čini da upravo u ovoj njezinoj knjižici teorija performativa dobiva na svojoj "scenskoj težini", po učinkovitosti usporedivoj sa izvedbenim stilom Sh. Felman iz knjige *Skandal tijela u govoru* (Zagreb, 1993).

Anti-gone - Strategija ponovljene lektire i stvaranje "obrnutog diskursa"

Svjedo(c)i kinje smo potenciranog interesa za fikciju i znatnog proširenja kategorije literarnosti, tako da je konačno došlo do tako drastičnog narušavanja diskurzivnih i disciplinarnih granica u kojima pitanja književnosti i književne teorije, prestajući slijediti san o autonomiji, postaju pitanja "tekstualne politike" i novog "mapiranja kultura". Tako su i "kraljevske discipline" u humanističkim znanostima, kao što su historiografija i filozofija, pod pritiskom "opće fikcionalizacije svijeta" dovedene u položaj iz koga se nanovo moraju propitivati njihovi vlastiti temelji. Poststrukturalistička teorija, postmodernistička svijest i postkolonijalna kritika, susreću sa feminističkom teorijom i kritikom, prvenstveno u okviru dominantne *strategije "ponovljene lektire"* i stvaranja "*obrnutih diskursa*", pa makar to ponekad bili i "promašeni susreti". "Ponovljena lektira" ili čitanje kao središnji pojam dekonstrukcije, u prvom redu, problematizira našu sposobnost da donesemo pravu odluku o "istinom značenju" nekog teksta, bilo da je on književnog, filozofskog ili historiografskog karaktera. Strategija ponovnog čitanja suprotstavlja se totalizirajućim perspektivama interpretacije, a centralna figura prema kojoj rekuriraju teoretičari čitanja je *hijastičko obrtanje* u svrhu inscenacije igre tekstualnih elemenata i odnosa između tekstova i interpretacija, pomjerajući i odgađajući totalizirajuću funkciju riječi.

Praksa invertirane lektire ima za cilj i demontiranje normalizirajućih matrica, pa tako na ambivalentnoj sceni moći, *trop obrata* biva stavljen u službu temporalizirane, dinamizirane i produktivne reiteracije moći. Kako to u već spomenutoj knjizi *Psihički život moći. Teorije podčinjavanja*²⁴ veli J. Butler, ova figura preokretanja, zauzima se ponajprije za neku vrstu tropologijskog naslućivanja pojašnjenja ili prezentacija koja omogućavaju razumijevanje, istodobno markirajući njihove granice.

Hofmannsthal je svojevremeno ukazao na "mitološko zvjezdano nebo razapeto nad čitavom starijom Europom", u kojem imena, pojmovi, likovi personificiraju snage moralnog ili mitskog reda, tako da, na primjer, neki *retorički primjereni likovi* ostaju izvan vremena. Zanimljivo je, da danas ta primjerenost ili reprezentativnost, bilo da se ona tiče "mitološkog neba" ili politike povijesti, na stanovit način postaje centralnim pitanjem u procesu preispitivanja odnosa roda, spolnosti, moći, identiteta i diskurzivnih praksi. Upravo je feministička kritika inaugurirala i razvila tretman ženskih fiktivnih likova u njihovoj reprezentativnoj funkciji, ali je još češće preko njih nastojala prokazati zapadnjački sistem reprezentacije, u kojem, kako to podvlači L. Irgaray, žene nikada ne mogu biti predstavljene kao model jednog subjekta, već su uvijek date kao fetiš reprezentacije, pa stoga i nepredstavljive. Irgaray dalje smatra da su žene u ukupnoj ontologiji substance markeri njezinih granica, odnosno, one su relacija difference i isključivnja, niti su subjekti, niti "drugo", već čista razlika u ekonomiji binarnog zakona, što podržava i prekriva monološku produkciju muškosti. S druge strane, američka kritičarka J. Butler, koja se u svojim knjigama prvenstveno bavi tom općom tendencijom prepoznavanja i insceniranja identitarnih konstrukcija i reformulacijom svih koncepata koji se tiču kompleksnih odnosa spolnosti / spolnog identiteta (gender), Zakona, Moći, politike i inteligibiliteta kulturalnih matrica, fukoovsko akcentiranje produkcije "obnutih diskursa" stavlja u prvi plan, te, na izvjestan način, postavlja pitanja o tim fantazmatskim konstrukcijama i normalizirajućim matricama društvenosti iz perspektive njihovih graničnih fenomena i hibridnih ili "izmiješanih" pozicija. Tako se, na kraju, uobličuje pitanje o vremenitosti, odnosno o temporalnosti svih usvojenih identitarnih matrica, što podrazumijeva i uvođenje njihovih unutarnjih granica i krize u igru, ne bi li se ukazivanjem na preduslove i granice svake inteligibilnosti prevladao strah od dokrajčivanja vječnih i univerzalnih zakona.

U ovom kontekstu je Judith Butler u svoj knjizi *Politics and Kinship. Antigone for the Present (2001)*, što je njemački prevoditelj (*Antigones Verlangen: Verwandtschaft zwischen Leben und Tod*, F. am Main, 2001) znakovito preveo kao "Antigonina žudnja/zahtjev: Srodstvo između života i smrti"), primijenila strategiju ponovljene lektire (kako Sofoklove tragičke trilogije, tako i njezinih mnogobrojnih interpretacija), kako bi izvela reformulaciju koncepta srodstva u njegovim odnosima s politikom i psihoanalizom. Tekstovi J. Butler obično se ustrojavaju u režimu *upitnih*

²⁴ *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection*. Stanford, 1997. (njem. prijevod: *Psyche der Macht. Das Subjekt der Unterwerfung*. F. am Main, 2001)

rečenica kao skrupulozna potraga za "nečitljivim uslovom čitljivosti", u kombinaciji sa "pachwork" tehnikom onog već upotrijebljenog i odbačenog. Njezina kritička perspektiva izmicanja svim totalizacijama i jezika i društvenosti i teorije, na kraju se izoštrava i otvara u sučeljavanju i konfrontaciji različitih interpretacija i čitanja. Moglo bi se čak učiniti da je riječ o stilu koji doslovno "boluje" od *hipertrofije retoričkih pitanja*, što onda može poduprijeti one napade na taj *stil* i na *gramatičke nepravilnosti* koje ističe S. Gubar. Ali, taj režim upitne rečenice pušta se u pogon upravo "uz dlaku" retoričkom pitanju koje ne pretpostavlja odgovor. U izvjesnoj mjeri ta strategija (ili taktika koja previđa svoje preobraćanje u strategiju "dovođenja u pitanje"), dala bi se opisati onako kako Susan Griffin opisuje svoju refleksiju o formi, dijalogu i ideologiji u političkoj teoriji: "oči u oči" s nekim imaginarnim "Ti" u sopstvenoj glavi, kada se to "Ti" može imenovati kao "sopstvo koje sumnja"²⁵.

Prvo pitanje koje se tiče rasprave o "Antigoninom zahtjevu i žudnji", svakako je pitanje fikcionalnosti: kako i u kojem smislu fiktivna osoba postaje ili može postati neka vrsta primjera za razotkrivanje društvenih odnosa? Međutim, upravo egzemplarno naslijeđe, rad *exempluma*, omogućava povezivanje "originala" i kopija koje se mogu umnožavati, čak u predjelima nenastanljivosti - kao uslov preživljavanja. Prije svega, veli Butlerova, Antigona je za mnoge već bila ili jeste neka vrsta predstavnice. Za Hegela, na primjer, ona reprezentira prijelaz od matrijarhata prema patrijarhatu, ali također i princip krvnog srodstva, a za L. Irigaray primjer o kojem uvijek vrijedi razmišljati kao o mogućnosti identifikacije s jednom historijskom figurom, ukoliko bi žene i djevojke mogle "čuti" Antigonin glas izvan redukcionističkog diskursa koji je okružuje. Čuti što Antigona ima da kaže o vlasti polisa, njegovom zakonu i poredku, međutim, nije samo važno u ime sadašnje identifikacije, već prije, tako Butlerova, u ime sadašnjih promjena u familijarnim odnosima, kada djeca zbog različitih razloga kakvi su razvodi i novi brakovi roditelja, migracije, egzil ili izbjeglištvo, bivaju prinuđena da žive u višeslojnim porodicama, ili da prelaze iz porodice u porodicu, ili naprosto da žive izvan porodice, odnosno na njezinim granicama. Pa ako se sa srodničkim odnosima nešto korjenito izmijenilo, ako su oni postali porozni i tekući i ako se njihove granice sada prekoračuju, onda svakako vrijedi ponovo postaviti pitanje Edipova naslijeđa, imajući u vidu i "ključnu priču" psihoanalize, koja u Lacanovoj reinterpetaciji markira granicu između Imaginarnog i Simboličkog i istovremeno omogućuje uspostavljanje simboličkog poretka (govor) i Zakona, tako da nešto u okvirima tog "edipovskog naslijeđa"²⁶ (pa tako i singularnost Antigonina djela) mora biti prećutano (*lacuna* koja se oblikuje kako u psihoanalizi, tako i u svim

²⁵ "Der weg aller Ideologie". U: *Denkverhältnisse. Feminismus und Kritik* (Hrs. List, E. und Studer, H.). F. am Main, 1989., 557-585

²⁶ Naslijeđa primjerenih idealnih slika kao narcističkih projekcija, unutar kojeg, sudeći po Butleričinom tekstu, nama sada valja razabrati "odjeke" koje ga omogućuju: Echo i permanentno zaboravljanje da je zahvaljući njoj narcistička idelana slika uspjela da se dokopa oglasovljenja, a da pri tome nije dužna razabrati učinke ove govorne repetitive, ovog udvajanja samozasljepljenosti i ponavljanja..

raspravama o reprezentativnosti). To se *prečutkivanje kroz oprimjerivanje* provodi u ime različitih vrsta govora o "vječnim" zakonima i normama, ne bi li se zabašurile sve činjenice temporalnog reda koje u strukturu Zakona unose jednu unutarnju subverziju i otvaraju se budućnosti i promjenama.

Problem je što Antigona ne može zastupati ovu subverziju, kao što nije niti dobar primjer za političko suprotstavljanje države (koja se izražava u muškom diskursu Kreonta) i porodice (čiju tjelesnost krvnih veza Antigona treba reprezentirati). Irigaray, misli Butlerova, previđa Antigoninu devijantnost u odnosu na poredak srodničkih odnosa, uspostavljen preko zabrane incesta, a također, poput Hegela (koji strogo razdvaja Antigonino djelo od njezina govora), ne uzima u obzir da ona u svom insistiranju da svoje djelo učini javnim, odbijajući da ga i jednog trenutka porekne, mora vlastiti suverenitet obezbijediti tako što *preuzima autoritarni govor polisa*. Butlerova nastoji pokazati kako Antigonin govor odbijanja glasa zakona, *uzima točno oblik pojma suvereniteta* protiv kojeg ona ustaje. Djelujući riječima, Antigona se odvaja od same sebe i uključuje u muški eksces (hybris). Hegel tvrdi da su Antigonin čin i Kreontov čin u suprotnosti, ali oni, po Butlerovoj, prije zrcale jedan drugog: "Antigona će postati muškost kada govori Kreontu; Kreont će ostati bez muškosti ako joj se obrati; niti jedno od njih, dakle, ne može zadržati svoju poziciju u spolnom poredku, te se narušavanje srodničkih odnosa duž čitavog komada podržava i totalnom destabilizacijom spolne pripadnosti." (str. 26) Od Edipa na Kolonu do Antigone, Sofoklov tekst kao da je najvećim dijelom perspektiviran pitanjem "ko je ovdje muško?", a performativna nerazlučivost riječi i djela (reprezentirana kao *figura ili pojam prokletstva, nasljeđa*), teatralizira se kao scena nemogućih i zazornih porodičnih odnosa, dvosmislene ljubavi i nagona smrti, koji se ne daju prevladati nikakvom dijalektikom: niti onom srodstva i države (privatnog i javnog), niti muškog / ženskog, niti norme i njezine perverzije. Antigonin slučaj ne da se do kraja uklopiti ni u hegelijansku shemu općeg i posebnog (gdje bi ona trebala biti "pročitana" u ključu "vječne ironije opće stvari", koja na kraju njezin primjer uopćava u kategoriju ženskog čiji zakoni ne mogu biti zapisani, govoreni, koji ostavljaju samo tragove u javnom, državnom poretku kao nešto predpolitičko i tako samo pervertiraju državno u privatno). Butlerova pokazuje u svojoj analizi i promašaje Lacanove interpretacije, po kojoj Antigonina prividna *per-version* treba samo biti primjer za jačanje neopozivog zakona srodstva, na kojem se temelji uspostavljanje simboličkog poretka. Lacanov opis simboličkog približava se na izvjestan način Antigoninom nepisanom zakonu, čije je porijeklo neljudsko i nespoznatljivo. Taj nepisani zakon shvaća se onda kao uvezan u jedan proces simboličke razmjene u jeziku, a cirkularnost simboličkog poretka Lacan u svom seminaru identifikuje kao "riječ Oca" koja uvijek pogađa subjekt, ali se ovaj ne može identificirati do kraja sa Simboličkim i uvijek mu u izvjesnom stepenu ostaje stran (što demonstrira i Hipolitova figura). Kako je Lacan pokazao, simbolička pozicija i socijalna norma se ne poklapaju, ali se ni Antigonin slučaj ne da do kraja upisati niti u jedan od ova dva poretka, što je čini graničnom

figurom, alegorijom granice, čija je nekaziva žudnja uglavljena između života i smrti. "Drugijačije rečeno, nisu li simboličke pozicije za Antigonu postale inkoherentne, za Antigonu, koja miješa braću i oca i ne čini se kao majka, već, kako to proizilazi iz jedne moguće etimologije - kao ona 'na majčinom mjestu'. Njezino će ime također biti prevedeno kao 'protiv-spolnost' (gone, generacija)" (str. 44-45). Etimološka polivalentnost Antigonina imena kao da zajedno s njezinim riječima i djelom skandira krizu srodničkih odnosa i socijalne norme (tu do izražaja u punom smislu dolazi fukoovska interpretacija produktivnosti i ekscesivnosti pravila), dovodeći ih do granice pojmljivosti. *Oksimoronska struktura* - "ni živi, ni mrtvi" / "živi mrtvi", "živi sahra-njeni", kakvu reprezentira Antigona, prisvaja nešto nemislivo. Provocirajuća polivalentnost Antigonina imena, na koju je skrenuo pažnju osobito S. Gourgouris, pogađa i produktivnu i ekscesivnu dimenziju Zakona i regulirajućih normi: anti istovremeno označava i "protiv nečega" i "prema izjednačavanju sa"; gone se može shvatiti u odnosu prema genos - srodstvo, spol, rod, kao i generacijski slijed, majčina utroba, sjeme, rođenje, pa Antigona može otjelovljivati kako suprotnost polisa i srodničkih odnosa, tako i suprotstavljanje srodstvu preko jedne razarajuće žudnje s one strane srodničkih odnosa.

Butlerova Sofoklov tekst i njegove mnogobrojne interpretacije izlaže ponovnom čitanju (Barthes veli da se onaj tko samo jednom čita, izlaže riziku podvrgavanja samo jednoj priči), uvlačeći u izvedbenu (performativnu) strukturu vlastita teksta igru temeljnih kritičkih motiva poststrukturalizma, kao što su *prijelazi, prelaženje, granice, kolebanja ontološkog statusa teksta i njegovih interpretacija, književnosti i teorije, teorije i politike, pojma, metafore, alegorije*. Antigona, pak, čista figura prijelaza, prekoračenja i granice, "živi mrtvac" unaprijed osuđena očevim prokletstvom, u toj se igri, naposljetku, vraća kao pitanje postedipalne psihoanalize, ili nove formulacije odnosa simboličkog poretka, socijalne norme i politike. Mogla bi se tu čak i *pridržati vladajuća metafora* Hegelova diskursa - "vječna ironija opće stvari", jer su *strateške metafore* autoričinog teksta - *prekoračenje i iznevjeravanje* - izvele na scenu temeljni previd drugijačijih čitanja: singularnost Antigonina djela. Čini se da, razdvajajući Antigonin čin od njezina djela, ili je smještajući u kvazidijalektiku norme i perverzije, interpretacija nužno ostaje slijepa za tu singularnost. Antigona teško može biti podobna predstavnicu ženske privatne pobune protiv politke i države (jer se ona, pout Kreonta, koleba u svojoj spolnoj pripadnosti, preuzimajući ulogu svoje braće - Edipa, Polinika, Eteokla, *preuzima idiom* suvereniteta, dok skandalizira svojim zločinom javnog tugovanja i uklapa se u muški eksces hybrisa); ona ne zastupa dobro niti princip srodstva nasuprot principu države (jer je njezina pozicija u odnosu na egzogamnu heteroseksualnu matricu, utemeljenu i po antropologiji i po psihoanalizi tabuom incesta, prije izvan nego li unutra, prije višeznačna, nego li jednostavno perverzna: ne voljeti živa čovjeka, isključiti sestru, kao i "majčino mjesto", te nemati djece i slaviti svadbu u grobu); njezina per-verzija (sa svim dvosmislenostima koje u ovaj pojam unosi grafički razmak: per-verzija je i očeva verzija "ukletog braka", pa

tako i incestuozna ljubav prema bratu, koji je istovremeno nećak i stoji i na mjestu oca-brata, kojeg se na Kolonu nije moglo posuti tebanskim prahom), ne može se smjestiti na granicu Imaginarnog i Simboličkog, jer performativna snaga njezina govora nije pred-edipalnog, već prije post-edipalnog karaktera. Tako se sa Antigoninim slučajem otvara jedna druga scena, ona koju H. Arendt označava pojmom "carstva sjenki", na kojoj u političkom smislu žene, djeca, robovi i svi oni na neki način devijantni, koji su "manje nego ljudi", ne mogu potvrditi ontologijski status pravnih subjekata. Ako Antigona može nešto zastupati, onda je to dramatično iskustvo onih koji, iako izmiču pravilima regulativnih normi, ipak počinju govoriti.

"Ko je, dakle, Antigona, na jednoj takvoj pozornici, i što bismo mi trebali otpočeti s njezinim riječima koje prerastaju u dramatične događaje, što bismo trebali učiniti sa njezinim performativnim djelovanjem? Antigona nije ljudska, ali govori jezikom ljudskosti. (...) Ona govori jezikom prava, iz kojega je sama isključena, ona se izražava jezikom žudnje, s kojim su nemoguće posljednje identifikacije. Ako je Antigona ljudska, onda je ljudskost stupila u katahrezu: mi više ne poznajemo njezinu pravu upotrebu. I dokle god ona posjeduje jezik, koji joj ne može pripadati, ona funkcionira kao hijizam unutar vokabulara političkih normi. Ako je srodstvo pretpostavka ljudskosti, onda se s Antigonom otvara jedno njegovo novo polje, koje se doseže kroz političku katahrezu, što se obznanjuje onda kada oni koji važe za 'manje negi ljudi', počnu govoriti kao ljudi, kada se spolna pripadnost poremeti i kada se srodstvo raskine po svojim sopstvenim zakonima. Antigona djeluje, ona govori, ona postaje netko za koga je govorni akt smrtni grijeh, ali ova sudbina prevazilazi njezin život i nastaje samostalna kob, koja mnogo obećava u diskursu inteligibilnosti, pojavljujući se u njemu kao socijalna forma udaljene i nikad doživljene budućnosti." (str. 131-132)

Treba li nam bolja potvrda da razvlašteni mogu i moraju intenzivno razmišljati o vlasti? Poput Antigonina zahtjeva i/ili žudnje, koji se jedino mogu iskazati *stilizacijom idioma suvereniteta* (radikalnim citiranjem), može se reći da i izvedbe i improvizacije samostiliziranih akademičarki, koji kreontovsku figuru Filozofa uzimaju za ozbiljno i, preuzimajući rizike njegovih pravila iskaza, uspjevaju govoriti iz devijantnih pozicija, istodobno potvrđuju i izvrću učinke ovog uticajnog diskursa. "*Univerzitetske profesorice kao umjetnice performansa*" (M. Jay²⁷) svjesno naglašenim ličnim nastupima investiraju tako u tržišta ideja usprkos (ili baš stoga) što su iz njega povijesno bile isključivane. Međutim, beskrajne veze između manipulacije i užitka, one (Butler, Spivak, Felman, Gallop...) ne samo da teatraliziraju, već ih i učinkovito razvlašćujući prisvajaju, tako da ni profit u simboličkom kapitalu nije baš beznačajan. S druge strane, Butleričin odgovor na problemska polja ocrtana poststrukturalističkim raspravama u rezonantnom okružju angloameričke recepcije

²⁷ *Cultural semantics*. University of Massachusetts Press, 1998, str.139.

M. Foucaulta, nije samo pledoaje za parodijsko skandiranje regulativnih normi, već i za ekscesivnu i proizvodnu praksu javog tugovanja²⁸, etiku nenasilja i rješavanja konflikata interpretacijom i kulturalnim prevodenjem. I to nikakvi retorički vatrometi ne treba da zasjene.

LITERATURA

- Akivistkinje. Kako opismeniti teoriju.* Ženska infoteka. Zagreb, 2001.
- Benhabib, Sh. "Der verallgemeinerte und der konkrete Andere, Ansätze zu einer feministischen Moraltheorie." U: *Denkverhältnisse. Feminismus und Kritik* (Hrs. List, E. und Studer, H.). F. am Main, 1989., s. 454-488.
- Belsey, C. *Poststrukturalizam.* Sarjevo, 2003.
- Biti, V. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije.* Zagreb, 2000.
- Butler, J. *Politics and Kinship. Antigone for the Present.* (njem. prijevod: Antigones Verlangen: Verwandtschaft zwischen Leben und Tod, F.am Main, 2001)
- Butler, J. *The Psychic Life of Pauer. Theories in Subjektion.* (njem. prijevod: Psyche der Macht, F. am Maine, 2001)
- Butler, J. *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection.* (njem. prijevod: Psyche der Mach. Das Subjekt der Unterwerfung. F. am Main, 2001)
- Cixous, H., Clement, C. *Lajeune nee.* Paris, 1979, str. 114-275 (158)
- de Certeau, M. *L'invention du quotidien. L'Arts de faire.* (njem. prijevod: Kunst des Handels, 1988)
- Derrida, J. *O gramatologiji.* Sarajevo, 1976.
- Derrida, J. *Politiques de l'amitié.* Paris, 1994. (srp. prijevod: Derida, Ž. *Politike prijateljstva.* Beograd, 2001., str. 58)
- Felman, Sh. "Woman and madness: The critical phallacy". U: *Diacritics*, Vol. 5. N. 4, Ithaca, 1975, str. 2-10
- Felman, Sh. *Skandal tijela u govoru.* Zagreb, 1993.
- Foucault, M. *Les mots et les choses* Paris, 1966. (srp. prijevod: Riječi i stvari. Beograd, 1971.)
- Foucault, M. *Znanje i moć.* Zagreb, 1994.
- Griffin, S. "Der weg aller Ideologie". U: *Denkverhältnisse. Feminismus und Kritik* (Hrs. List, E. und Studer, H.). F. am main, 1989., 557-585
- Hartsock, N. "Foucault o moæi: teorija za žene?". U: *Feminizam / Postmodernizam* (ur. L. J. Nicholson), Zagreb 1999.g., str. 139-155.
- Hoy, D. C. (ed.) *Foucault. A critical Reader.* Basil Blackwell, 1986.
- Kristeva, J. "Doba žena: dva Naraštaja" U: "Kruh i ruže", br. 14, Zagreb, 2001

²⁸ V. intervju koji je ona dala Jill Stauffer u vezi sa napadom na Irak (*The Believer*, Second Issu, May, 2003)

- Leitch, V. *American literary criticism from the thirties to the eighties*. New York, 1988.
- Riviere, J. "Womanliness as masquerade", u: *Psihoanalyses and Woman* (ur. Saguaro, S), London, 2000, 70-78.
- Ruthven, K. K.: *Feminist literary studies An introduction*. Cambridge, 1984.
- Wrighte, E.. *Lacan i postfeminizam*. Zagreb, 2001.

SUMMARY

Nirman Moranjak-Bamburać

RHETORIC STRATEGIES OF THE FEMINIST DISCOURSE

Intention of this essay is to develop a possible scenario of tropological masquerade – a signifier of monopolization of exclusion sphere in feministic discourse which intensify a field of excluded one (J. Butler) through effects of «turn» figure and by disseminating its own reserve of distinctions and corrections, ratifying in that way a «weak» position (for example, by becoming academic). Having De Certeau's distinction between strategy and tactics in mind, the contrary is pointed out: a fissure of tactical logic which crosses a threshold of survival and consummation (at some uncertain point) and produces a surplus - physiologized scene of «will to power». Moves made with purpose of tactics (like collages of propagandized and/or questionable theoretical ambitions) always point out towards theatric performance of self-constitution and, with «radical practice of quoting the norm» (Butler), a self-created subject, although recognizing its dependance of productive coupling power/knowledge, secretly hopes to obtain strategic advantages – to obtain something of it's own, say «a signature in context».

Key words: feminism, discourse, rhetoric strategy, apory, power/knowledgde, performativity quotation, tropological turn